

О. Ф. МЕЛЬНИЧУК. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТНІХ ПРАВОВІДНОСИН

Розглядається поняття суб'єктів освітніх правовідносин, пропонується авторське визначення та класифікація, розкривається суть окремих їх видів.

Ключові слова: суб'єкти освітніх правовідносин, класифікація суб'єктів освітніх правовідносин, особа, яка навчається, навчальний заклад.

Рассматривается понятие субъектов образовательных правоотношений, предлагается авторское определение и классификация, раскрывается смысл отдельных их видов.

Ключевые слова: субъекты образовательных правоотношений, классификация субъектов образовательных правоотношений, учащийся, образовательное учреждение.

The concept of subjects of educational legal relationships is examined in the article, authorial determination and classification are offered, essence of their separate kinds opens up.

Key words: subjects of educational legal relationships, classification of subjects of educational legal relationships, person which studies, educational establishment.

Здійснення реформ у сфері освіти вимагає внесення пропозицій до удосконалення освітнього законодавства, потребує упорядкування та оновлення термінології. Однією з ключових проблем в даній царині є визначення такої категорії, як суб'єкти освітніх правовідносин.

Теоретична та практична значимість теми зумовлює активність проведення вченими досліджень з правового регулювання окремих питань освіти. Уваги заслуговують праці таких науковців, як Б. Андрусишин, В. Астахов, В. Боняк, Р. Бузунов, Г. Грабовська, К. Грищенко, Л. Гурак, О. Домаранський, С. Загородній, Л. Козарезенко, Є. Красняков, Ю. Кузьменко, А. Монаєнко, К. Романенко, В. Сирих, В. Спаська та ін. Наразі доводиться констатувати, що теоретичні засади поняття суб'єктів освітніх правовідносин недостатньо вивчені та потребують подальших наукових розробок.

Одним із елементів складу правовідносин є їх суб'єкти. Юридична енциклопедія визначає поняття «суб'єкт права» як фізичну або юридичну особу, яка є учасником національних чи міжнародних правовідносин¹.

Зазвичай науковці розрізняють поняття «суб'єкти права» та «суб'єкти правовідносин», вважаючи перше більш ширшим за змістом, ніж друге.

На думку Р.О.Халфіної, поняття «суб'єкти права» охоплює як потенційні можливості, так і їх реалізацію². Вбачається, що дослідниця суб'єктом права вважає особу, яка може бути учасником правовідносин, або вже є ним. Російські теоретики вказують, що ці два поняття в цілому рівнозначні, проте слід враховувати наступні відмінності: конкретний громадянин як постійний суб'єкт права не може бути одночасно учасником всіх правовідносин; новонароджені, малолітні, душевнохворі особи, будучи суб'єктами права, не є суб'єктами більшості правовідносин; правовідносини – не єдина форма реалізації права³. Таким чином, означені поняття співвідносяться як загальне і особливе, будь-який суб'єкт правовідносин є одночасно суб'єктом права, але останній не завжди є суб'єктом правовідносин.

Вказане вище, дає можливість визначити, що суб'єкт освітніх правовідносин

© МЕЛЬНИЧУК Ольга Федорівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького національного аграрного університету

– це суб'єкт права, який, здійснюючи освітню правосуб'єктність, стає учасником конкретних освітніх правовідносин. Іншими словами – це реальний учасник цих відносин.

Вважаємо, що суб'єктами освітніх правовідносин слід вважати навчальний заклад та особу, яка навчається в ньому, а також інших учасників навчально-виховного процесу, які вказані в ст. 50 Закону України «Про освіту» від 23.05.1991 р. №1060-ХІІ та в інших освітніх законодавчих актах. На наш погляд, обравши такий критерій, як ступінь участі суб'єктів у освітніх правовідносинах, умовно їх можна поділити на дві групи: суб'єкти основного та додаткового складу.

Суб'єктами основного складу, слід вважати особу, яка навчається та навчальний заклад. Ці суб'єкти беруть участь у всіх видах освітніх правовідносин, відіграють у них провідну роль і забезпечують їх існування.

До суб'єктів додаткового складу пропонуємо віднести батьків або осіб, які їх замінюють, оскільки вони, у випадках, визначених законодавством, діють від імені особи, яка навчається. Участь батьків або осіб, які їх замінюють, простежується у дошкільноосвітніх, загальноосвітніх, позашкільноосвітніх правовідносинах. Крім того, до цієї групи належать представники підприємств, установ, організацій, які беруть участь у навчально-виховному процесі. Вони є учасниками позашкільноосвітніх, професійно-технічноосвітніх правовідносин. Зміст ст. 27 Закону України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 р. № 2628-ІІ дає підстави визнати такого суб'єкта освітніх правовідносин, як фізичну особу, яка надає освітні послуги у сфері дошкільної освіти на підставі ліцензії.

Враховуючи значимість у освітніх правовідносинах суб'єктів основного складу, розкриємо їх зміст. Пропонуємо вважати «особою, яка навчається», фізичну особу, яка реалізує конституційне право на освіту шляхом засвоєння її змісту, визначеного стандартами освіти. Вважаємо, що особа, яка навчається, є обов'язковим та головним учасником освітніх правовідносин, оскільки ці відносини виникають та існують у зв'язку з реалізацією нею права на освіту. В даних правовідносинах особа, яка навчається, є уповноваженою стороною.

У свою чергу, можна здійснити класифікацію цього суб'єкта освітніх правовідносин. Так, обравши такий критерій, як взаємозв'язок із державою, під поняттям «особа, яка навчається», слід розуміти громадян, іноземних громадян та осіб без громадянства. Відповідно до ч.1 ст.3 Закону України «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-ХІІ громадяни мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин. У ч. 4 цієї ж статті визначено, що іноземні громадяни, особи без громадянства здобувають освіту в навчальних закладах України відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів.

За взаємозв'язком із навчальним закладом можна класифікувати «особу, яка навчається», на таких учасників, як: діти дошкільного віку, вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти. З'ясуємо зміст кожного з них. Поняття «дитина дошкільного віку», хоч і використовується у чинному законодавстві, але його дефініція відсутня. Наразі у Законі України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 р. № 2628-ІІ визначено поняття дошкільної освіти, дошкільного віку та його періоди. Враховуючи це, можна вважати дитиною дошкільного віку особу від її народження до початку навчання у

школі. Термін «учень» найчастіше вживається відносно того, хто навчається у загальноосвітніх навчальних закладах⁴. Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 р. № 651-XIV, вживаючи як слова синоніми «учень» та «вихованець», під цими поняттями розуміє особу, яка навчається і виховується в одному із загальноосвітніх навчальних закладів (див. ч.1 ст. 20). Таке визначення є логічним, оскільки законодавець відобразив єдність навчально-виховного процесу. Визначення терміна «учень», дане в абз.2 ст. 36 Закону України «Про професійно-технічну освіту» від 10.02.1998 № 103/98-ВР, відрізняється за змістом від поняття учня загальноосвітнього навчального закладу. Зокрема у значенні останнього підкреслено, що це випускник основної або старшої загальноосвітньої школи, зарахований до професійно-технічного навчального закладу на навчання за програмами професійно-технічної освіти.

Статтю 1 Закону України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 р. № 1841-III розмежовується поняття «учень» та «вихованець» за такою підставою, як форма навчання. Учнями називаються ті, для яких навчально-виховна робота організовується у формі класно-урочної або іншої системи. Вихованцями ж є ті особи, які, отримуючи допрофесійну підготовку, відвідують гуртки, клуби, творчі об'єднання, секції.

Вважаємо, що узагальнене поняття «учень» («вихованець») може мати наступний зміст – це особа, яка навчається і виховується, набуває навичок професійної підготовки в загальноосвітньому, професійно-технічному та позашкільному навчальних закладах.

Легальне визначення терміну «студент» дане у ст. 53 Закону України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 р. № 2984-III, суть якого зводиться до того, що це особа, яка в установленому порядку зарахована до вищого навчального закладу і навчається там з метою здобуття певних освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів. Якщо порівняти визначення цього терміну з тими, що містяться у Великому тлумачному словнику української сучасної мови, Енциклопедії освіти та Юридичній енциклопедії, то можна дійти висновку про неоднакові підходи до його розуміння. Так, упорядники словника під поняттям «студент» розуміють того, хто навчається у вищому або середньому навчальному закладі⁵, тоді як Енциклопедія освіти визначає його «учнем освітньої установи вищої професійної освіти»⁶. Автори Юридичної енциклопедії під цим терміном розуміють особу, яка навчається у вищих навчальних закладах⁷. На наш погляд, останнє визначення наближене до законодавчого та є найбільш вдалим, адже найчастіше цим терміном позначають якраз осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах.

Поняття «курсант» має два значення. З одного боку, це слухач курсів, а з іншого – вихованець військового училища⁸. Якраз у останньому значенні вживається цей термін у Законі України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 р. № 2984-III.

Суб'єктом ряду освітніх правовідносин є така особа, як слухач. Легальне визначення цього поняття міститься у законах України «Про професійно-технічну освіту» від 10.02.1998р. № 103/98-ВР, «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000р. № 1841-III, «Про вищу освіту» від 17.01.2002 р. № 2984-III. В останньому з них поняття «слухач» та «студент» ототожнюються. Слід зазначити, що в проекті нової редакції Закону України «Про вищу освіту» ці поняття розмежовано та запропоновано визначення слухача, як особи, яка навчається у вищому навчальному закладі на підготовчому відділенні, факультеті (в іншому структурному підрозділі) підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників, ординатурі

або інтернатурі медичних вищих навчальних закладів.

Відповідно до ст. 36 Закону України «Про професійно-технічну освіту» від 10.02.1998р. № 103/98-ВР слухачем вважається особа, зарахована до професійно-технічного навчального закладу на навчання за програмами курсової підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації. Визначення такого змісту дозволяє показати відмінність між двома основними суб'єктами професійно-технічної освіти – слухачем та учнем.

У ст.1 Законі України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000р. № 1841-III термін «слухач» вживається у значенні особи, яка проводить дослідницьку, пошукову та експериментальну роботу з різних проблем науки, техніки, мистецтва.

В узагальненому вигляді, можна сказати, що «слухач» – це особа, зарахована на навчання до професійно-технічного, вищого, позашкільного навчальних закладів з метою довузівської, курсової підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації.

У Законі України «Про вищу освіту» від 17.01. 2002 р. № 2984-III визначено поняття таких учасників навчально-виховного процесу, як асистент-стажист, аспірант, докторант тощо. Навіть, вказуються такі учасники, яких не названо у Законі України «Про освіту», як інтерн, екстерн, здобувач.

Отже, порівняльний аналіз термінів, що використовуються для позначення особи, яка навчається, в тому чи іншому навчальному закладі, вказує на необхідність врахування різного смислового їх значення, даного в освітньому законодавстві. Крім того, слід взяти до уваги, що перелік суб'єктів освітніх правовідносин, в частині осіб, які навчаються, конкретизований в спеціальних законах.

Освітні правовідносини, як і всі інші, виникають за наявності зобов'язаної сторони, якою є навчальний заклад (юридична особа). Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-XII не містить узагальненого поняття цього суб'єкта освітніх правовідносин. В Енциклопедії освіти навчальний заклад визначається як заклад, який надає освітні (освітньо-виховні) послуги⁹. Вважаємо, що таке визначення не дає можливості змістовно розкрити сутність навчального закладу. По-перше, поняття освітніх послуг наразі є дискусійним та нормативно невизначеним, а тим більш, воно ускладнюється ще й таким терміном, як «освітньо-виховні». По-друге, аналізуючи поняття освітньої послуги, науковці виділяють таку її ознаку, як корисність для замовника (студента)¹⁰. Якщо, навіть, взяти до уваги доктринальний визначення освітньої послуги, то, на нашу думку, їх не зовсім доречно застосовувати до поняття навчального закладу, оскільки завдання останнього не можна звести лише до надання освітніх послуг окремій особі – вони значно глибші та глобальніші за своєю суттю. Навчальний заклад не лише надає освітні послуги особі, яка в ньому навчається, він, здійснюючи освітню діяльність, створює неоціненну послугу всьому суспільству, державі. Цей висновок можна зробити не лише із практики життя, але й із змісту преамбули Закону України «Про освіту», в якій визначено, що метою освіти є не лише «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства...», але й «збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями». На нашу думку, заслуговує на увагу визначення навчального закладу, дане у Юридичній енциклопедії, під яким розуміється «установа, що безпосередньо реалізує державну політику в галузі

освіти, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки та виховання громадян, створює умови та задовольняє потреби особи у здобутті освіти»¹¹.

Навчальні заклади є різноманітні, тому доречно здійснити їх наукову класифікацію, яка дасть змогу глибше розкрити суть цих установ. Вважаємо, що доцільно взяти для класифікації навчальних закладів такі критерії як структура освіти, тип навчального закладу, форма власності, суб'єкти утворення.

Відповідно до структури освіти розрізняють наступні навчальні заклади: дошкільні, середні загальноосвітні, позашкільні, професійно-технічні, вищі, заклади післядипломної освіти.

У структурі освіти передбачена самоосвіта, яка забезпечується державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами шляхом створення відкритих та народних університетів, лекторіїв, бібліотек, центрів, клубів, теле- радіо навчальних програм тощо. Хоча ст. 49 Закону України «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-ХІІ на законодавчому рівні гарантує самоосвіту, проте далеко не всі її форми можна визнати навчальними закладами у класичному їх значенні.

За типом навчальні заклади можна поділити на ясла, ясла-садки, дитячі садки, будинки дитини, середні загальноосвітні школи трьох ступенів, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, палаци, будинки, центри, професійно-технічні училища, професійно-художні училища, училища-агрофірми, училища-заводи, вищі професійні училища, університети, інститути, академії, консерваторії, коледжі, технікуми, центри підвищення кваліфікації, перепідготовки, навчально-курсіві комбінати тощо.

Взявши за основу класифікації такий критерій, як форма власності можна виокремити навчальні заклади державної, комунальної та приватної форм власності.

За суб'єктами утворення навчальні заклади можна поділити на ті, що утворюються: а) органами державної виконавчої влади; б) органами місцевого самоврядування; в) юридичними особами незалежно від форм власності; г) громадянами України.

На думку В. Спаської, навчальний заклад, як одна із сторін освітніх правовідносин, може бути представлена декількома особами. Зокрема обов'язковим учасником освітніх правовідносин є педагог, який виступає на стороні навчального закладу¹². В. Сирих вважає, що статус педагогічних працівників носить комплексний характер – вони одночасно є суб'єктами і трудового, і освітнього права¹³. На відміну від В.Спаської, вчений відстоює точку зору, що освітні правовідносини є трьохсторонніми: особа, яка навчається, – навчальний заклад – педагог. Якщо винести за рамки дискусії погляди вчених щодо кількісного складу освітніх правовідносин, то стає зрозумілим, що вони визнають такого обов'язкового учасника, як педагог. Аналіз чинного освітнього законодавства дає підстави стверджувати, що педагогічні та науково-педагогічні працівники дійсно є учасниками освітніх правовідносин, оскільки вони наділені сукупністю прав та обов'язків у сфері освіти.

Відповідно до ст. 54 Закону України «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-ХІІ педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними якостями, які мають відповідну освіту, професійно-практичну підготовку, фізичний стан яких дозволяє виконувати службові обов'язки. Педагогічну діяльність у навчальних закладах здійснюють педагогічні працівники, у вищих

навчальних закладах третього і четвертого рівнів акредитації та закладах післядипломної освіти – науково-педагогічні працівники. З цього нормативного положення вбачається, що за рівнем акредитації навчального закладу, в якому працюють педагоги, їх можна поділити на дві групи – педагогічні та науково-педагогічні працівники.

Викладене дозволяє сформулювати наступні висновки. Суб'єкт освітніх правовідносин – це суб'єкт права, який, здійснюючи освітню правосуб'єктність, стає учасником конкретних освітніх правовідносин. За таким критерієм, як ступінь участі суб'єктів у освітніх правовідносинах їх можна поділити на дві групи: суб'єкти основного та додаткового складу. Суб'єктами основного складу, слід вважати особу, яка навчається та навчальний заклад, оскільки вони відіграють провідну роль у освітніх правовідносинах і забезпечують їх існування. До суб'єктів додаткового складу пропонуємо віднести тих учасників, які беруть участь лише в окремих видах освітніх правовідносин. Ними слід вважати батьків або осіб, які їх замінюють, представників підприємств, установ, організацій, які беруть участь у навчально-виховному процесі, фізичну особу, яка на основі ліцензії надає послуги в сфері дошкільної освіти.

1. *Юридична* енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 5. – С. 680. 2. *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. лит., 1974. – С.115-116. 3. *Теория государства и права.* Курс лекцій / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1999. – С. 482. 4. *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 947. 5. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2002. – С. 1209. 6. *Енциклопедія освіти.* – С. 879. 7. *Юридична* енциклопедія. – Т. 5. – С. 676. 8. *Великий тлумачний словник сучасної української мови.* – С. 475. 9. *Енциклопедія освіти.* – С. 538. 10. *Загородній С.* Окремі аспекти визначення та співвідношення освітніх послуг і послуг з професійної підготовки особи // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 6. – С.6. 11. *Юридична* енциклопедія. – Т. 4. – С. 8. 12. *Спасская В.В.* Образовательные правоотношения: вопросы теории. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [lexed.ru / pravo / theory / spasskaya](http://lexed.ru/pravo/theory/spasskaya) 2005/. 13. *Сырых В.М.* Введение в теорию образовательного права. – М., 2002. – С. 79.